

K znakovej povahe textov literárneho realizmu (teoretické prístupy k súvzťažnostiam výrazových a významových komplexov)

Milan Kendra

Inštitút slovakistiky a mediálnych štúdií, Filozofická fakulta, Prešovská univerzita v Prešove
milan.kendra@unipo.sk

Kľúčové slová: literárny realizmus, štrukturalizmus, semiotika, komunikačná estetika, znak, reprezentácia

Key words: literary realism, structuralism, semiotics, communication aesthetics, sign, representation

V štúdiu sa k štruktúrne diferencovaným literárnym textom obdobia realizmu pristupuje ako k umelecko-štylistickým znakom. Metodologickú platformu uplatnenej perspektívy predstavujú predovšetkým východiská semiotiky, štrukturálnej a komunikačnej estetiky, pričom sú zároveň implicitne zohľadňované predpoklady, ktoré literárnovednému uvažovaniu ponúkajú teoretické postoje k textu (fenomenológia, hermeneutika), ako aj interpretačné rámce a konkrétne koncepty literárnovedných metodológií (formalizmus, štrukturalizmus). Pojem umelecký text, ktorý sa vzťahuje na esteticky príznakové slovesné prejavy literárneho realizmu (kodifikované ako také aj z hľadiska doterajšieho literárnovedného výskumu), v intenciách tejto štúdie predpokladá, že ide o estetický komunikát, ktorý „se vyznačuje sémioticky heterogenným, podvojným bytím: na jednej strane jej tvorí materiálne fixovaný znak, respektive nositeľ znaku, plán výrazu, signifikant [...], jeho plnoprávnou súčasťou je ale tiež určitým spôsobom zformovaný plán obsahu, štruktúra signifikátu, príslušné významy a významové operácie.“ (Kubínová, 2009, s. 11–12). Korelácie výrazového a významového plánu v znakovej štruktúre literárnych textov realizmu, súčinnosť aj tenzie v ich vzájomnom vzťahu považujeme z interpretačného hľadiska za produktívne, predovšetkým vzhľadom na explikáciu možností a foriem znakovej reprezentácie v tomto type estetických komunikátov. Ich komunikačno-estetické koncipovanie si totiž vyžaduje špecifickú distribúciu a konfiguráciu funkcií jazykového kódu. Zvláštnosť funkčnej štruktúry textov literárneho realizmu spočíva v tom, že vykazujú vysokú mieru látkovej intencie, orientácie na myšlienkové schémy, inštitúcie a reálie dobového spoločenského a kultúrneho kontextu. Popri markantnom referenčnom zameraní¹ a pôsobení denotatívnej, resp. kognitívnej funkcie (Jakobson, 1991, s. 41) sa však aj v modeli textu v rozhraní umeleckého realizmu dominantne presadzuje estetická funkcia svojou aktívnou organizujúcou tendenciou, realizuje sa ako úsilie o „novou štruktúrnú jednotu diela, [...] aktualizuje všetky poznávací, expresívny, apelatívny, ideové, etické funkcie umeleckého diela ako konkrétny, jedinečný celek“ (Chvatík,

¹ V predloženej štúdiu si nekladieme za cieľ preskúmať samotný referenčný horizont uvedeného referenčného zamerania. Problém referencie, resp. referenciality, mimetickosti a ikonickosti umenia je širokospektrálne rozpracovaný nielen v teórii rozprávania, ale aj v literárnej semiotike, logike a filozofii, čo zapríčiňuje mimoriadnu diferencovanosť výstupov z tohto výskumu. Jednou zo špecifických vlastností umeleckej znakovej štruktúry a tvarovania sveta umeleckého diela je podľa štrukturálnej estetiky ich schopnosť odkazovať na širšie súvislosti spoločenskej reality svojej doby – denotát umeleckého diela má tak stupňovitý a rozptýlený charakter, je nepriamy, sprostredkovaný a mnohznačný (Chvatík, 2001b, s. 127). V teórii fikčných svetov zasa literárne texty odkazujú na špecifické semiotické objekty – fikčné svety, ktorých ontologický status sa odlišuje od reálneho sveta, keďže sú mentálnej podstaty (Fořt, 2011, s. 86).

2001a, s. 71–72). V konfiguráciách podkódov a funkcií jazyka literárneho realizmu bude teda pozornosť prednostne venovaná príznakovému vzťahu referenčná (denotatívna, kognitívna) – estetická funkcia, keďže v ich vzájomnej relácii očakávame nielen čiastočné protikladné smerovanie, resp. „dialektickou antinomii“ (Chvatík, 2001a, s. 70), ale osobitné, intenzívne napätie a súhru.

Komunikačno-estetický potenciál textov literárneho realizmu

Fenoménu esteticna v literárnom komunikáte, jeho estetické pôsobenie, sa obvykle explikuje prostredníctvom funkčného prehodnotenia gramatických pravidiel a ustálených sémantických vzťahov a obsahov reči, a teda akcentovaním a aktualizáciou jazykovo-stylistických postupov. V kontexte slovenskej literárnej vedy sú však frekventované aj štúdie (a obvykle ide o príspevky predkladajúce interpretačné čítanie konkrétnych literárnych textov), ktoré úzku a jednostrannú predstavu o autonómnosti estetickej funkcie umenia založenú výlučne na výrazových možnostiach jazyka prekonávajú (a nebola to len inštrukcia presadzovaná tým metodologickým prístupom, ktorý na literárne javy zasa dominantne nazeral perspektívou ich spoločenskej situovanosti²). J. Števček (1989, s. 11–24) v snahe vymedziť estetickú povahu literatúry prisudzuje tým stránkam literárnosti, akými sú metódy výrazovej výstavby diela, len parciálne, literárno-technické hodnoty. Okrem špecifík literárnej metódy a príslušných poznávacích možností, a teda gnozeologického dosahu literárnosti, zohľadňuje predpoklady komunikačnej estetiky a prichádza k záveru, že estetický účinok si popri zážitkovosti vyplývajúcej z parametrov umeleckého a estetického objektu vyžaduje aj v štruktúre diela ukotvenú významovú tendenciu, spôsob „vnútorného výkladu a hodnotenia zobrazených faktov“ (Števček, 1989, s. 20). Ide o takú významovú moduláciu témy, ktorá v komunikačnom kontakte ponúka čitateľom možnosť konfrontácie, príp. aj privlastnenia hodnotových hľadísk a rámcov vyplývajúcich z diela, ktorá je orientovaná na skúsenostný komplex čitateľa tým, že jeho osobnosti projektuje istý hodnotový zmysel. V procese čítania sa tri kvalitatívne aspekty, „žánrová metóda diela, jeho poznávací náplň i jeho vnútorná významová tendencia pociťujú len ako časti toho istého procesu, a nie jeho oddelené etapy“ (Števček, 1989, s. 23–24). Iný príklad – v staršej, interpretačne zameranej štúdiu venovanej výskumu systémového podložie básne sú to formulácie J. Mukařovského týkajúce sa povahy básnického (umeleckého) jazyka, ktoré vedú J. Števčeka ku konštatovaniu o komplementarite dvoch aspektov významovej štruktúry umeleckého znaku: „[...] básnické slovo v kontexte je jednak mierou jeho aktualizácie (aktuálne pomenovanie) a aktuálnosť pomenovania sama osebe je daná osciláciou medzi priamym a preneseným pomenovaním“ (Števček, 1977, s. 316). J. Števček si tu vlastne všíma pragmatický vzťah interpreta a umeleckého znaku a demonštruje, že plnohodnotný estetický postoj dokáže valorizovať syntaktické pravidlá diela (stanovisko kontextu básnického pomenovania) i sémantický systém (interakciu diela ako významového celku so skutočnosťou). Dôraz sa kladie

² Je to prílišný dôraz na invariant spoločenskej situovanosti, akcentovanie vzťahu literatúry a jej spoločenskej základne v podmienkach kultúrno-spoločenského vývinu 2. polovice 19. storočia, ktorý kriticky komentuje V. Mikula (1997, s. 57–63). Podľa V. Mikulu tak koncepcia 4. zväzku *Dejín slovenskej literatúry* (1975) potvrdzuje a stabilizuje endogénny a homogénny model slovenskej literatúry, najmä realizmu a symbolizmu. Akékoľvek inovácie v systéme slovenského literárneho realizmu sú obvykle projektované ako „nové riešenia realizácie daného historického modelu literatúry“ (Šmatlák, 1975, s. 101), resp. riešenia „v rámci toho systému kultúrno-typologických opozícií, ktorý tvoril pozadie už pre literárnu aktivitu predchádzajúcej generácie“ (Šmatlák, 1975, s. 101). V kontexte spoločensko-politickej praxe sedemdesiatych rokov 20. storočia tak v literárnej historiografii „v prípade Šmatlákovej koncepcie ide o presunutie imanencie z literárnej štruktúry, kde je „podozrivá“, do vyšších spoločensko-národných štruktúr, kde je už legitímna“ (Mikula, 1997, s. 62).

na prepojenie tvarovania a zmyslu, na potenciál tohto zväzku vo vzťahu k interpretácii umeleckého znaku, čo zodpovedá aj nášmu východisku, že forma a obsah „se jeví pouze jako dva různé aspekty jednoho a téhož sémiotického systému díla“ (Chvatík, 2001b, s. 132).

Súčinnosť výrazového a významového plánu umeleckého textu je v literárnovednej reflexii známou záležitosťou, avšak ich funkčné, komplementárne, systémové prepojenie nebolo v interpretačnej praxi vždy dostatočne rešpektované. Preto A. Bagin v kontexte pozorovaní fungovania jazyka v literárnej komunikácii upozorňuje, že cieľom umeleckej aktualizácie nemusí byť len jazyk, ale tiež „jazykom vyjadrená skutočnosť; ide o jej zvýznamnenie, nové videnie, zážitok z nej“ (Bagin, 1979, s. 132). Akcentuje zistenie, „že i jazyk je súčasťou reality a nie je voči nej daný „zvonku““ (Bagin, 1979, s. 135). Na pozadí koncepcie funkčnej štylistiky a semioticko-komunikačného modelu textu, ktoré vypracoval a v celom rade štúdií a publikácií rozvinul F. Miko, pripomíname v tomto kontexte východiskovú hypotézu: „Umelecké dielo je postavené na polarite medzi vyjadrením životného zážitku a estetickou „hrou“, estetickým tvarom. Ich nevyhnutná spätosť sa dokazuje tým, že ani vyjadrenie životného zážitku bez estetickej miery na jednej strane, ani estetický tvar bez motivácie životným zážitkom na druhej strane nemôžu mať estetický zážitok“ (Miko, 1965, s. 56). Extenziu prístupu komunikačnej štylistiky vo vzťahu k umeleckému dielu a možnostiam jeho interpretácie je jej transformácia na hermeneutiku. Podľa K. Benyovszkého (2011, s. 16) chápal F. Miko interpretáciu „nielen ako výklad umeleckého textu, ako rozbor výrazových prostriedkov z hľadiska ich estetickej funkcie alebo ako formuláciu možného zmyslu diela: tento výkon vníma ako komunikáciu recipienta so svojím životným svetom, ako jeho reflexiu existenciálnej situovanosti“.

Práve F. Miko (1978, s. 13–236) vyčlenil v systéme literárnej komunikácie dve vzájomne podmienené osi vzťahov – komunikačnú a kontextovú, ktoré sú podľa neho vo vzájomnej konkurenčnej relácii, hoci predstavujú základné dimenzie komunikačného procesu³. Kým komunikačná os mu splýva s aspektom operatívosti, kontextová os je primárne zónou vyjadrenia (ikonickosti). Ide o zónu, v ktorej dochádza k špecificky komunikačnému tvarovaniu tak témy (ku koncepčnému spracovaniu materiálu, ktorý téme poskytuje vonkajšia skutočnosť, či už životná alebo arteficiálna, umelecká, literárna⁴), ako aj k organizovaniu a tvárnemu usporadúvaniu jazykovo-štylistických prostriedkov jazyka do podoby umeleckého postupu. Kontextová os a príslušné aspekty tvarovania sa teda týkajú jednak výberu zložiek a kompozície tematického univerza, jednak spôsobu jeho jazykovej štylizácie (Miko, 1978, s. 33). Kontextová os literárnej komunikácie má byť priestorom, v ktorom sa semioticky prehodnocujú spoločenské determinanty umeleckej tvorby (spoločenská motivácia), ale zároveň aj jej literárne motivácie (literárna tradícia, javy literárneho radu). Ak by sa táto problematika transponovala do oblasti textov literárneho realizmu považovaných za umelecko-štylistické znaky, situácia by sa dala formulovať aj tak, že tieto komunikáty sú založené na koreláciách významovej a výrazovej výstavby textov (proces tvarovania) a stratégiách, ktorými sa uvedené súvzťažnosti prejavujú v priebehu ich interpretácie. Súčasťou výskumného záberu vo vzťahu k textom literárneho realizmu by teda mala byť explikácia spôsobu tvarovania významu (výber a usporiadanie tých

³ Vzťah komunikačnej a kontextovej osi v systéme komunikácie umožňuje delimitovať a odlíšiť zameranie estetickej komunikácie a komunikačnej estetiky. Kým estetická komunikácia kladie dôraz na okolnosti prenosu esteticky koncipovaného vyjadrenia, komunikačná estetika presúva ťažisko na proces tvarovania komunikátu (formy a obsahu vyjadrenia) práve s ohľadom na okolnosti tohto prenosu.

⁴ Na disparitu látky a témy v rámci teórie látky, témy, problému a tvaru poukázal S. Rakús v publikácii *Poetika prozaického textu* (1995).

zložiek „obsahu“, ktoré reprezentujú tému realistických textov) v súčinnosti s tvarovaním výrazu (výber a usporiadanie prvkov „formy“, jazykovo-štylistických prostriedkov, ktoré túto tému realizujú).

F. Miko však upozorňuje, že pre umelecké dielo ako znak neplatí téza o asymetrickom dualizme znaku (podľa ktorej ide o vzťah homonymity a synonymity medzi „formou“ a „obsahom“ znaku, takže ten istý obsah možno komunikovať rozličnými formami a naopak, tej istej forme môžu zodpovedať rozmanité obsahy). Argumentačná línia týkajúca sa súčinnosti výrazového a významového plánu umeleckého textu, ktorej sme sa vlastne doteraz pridžali (napr. aj s odkazmi na interpretačné štúdie J. Števčeka), je v koncepcii F. Míku formulovaná ako princíp korešpondencie a princíp komutácie⁵: „Horizontálne tu platí vzťah korešpondencie, vertikálne vzťah komutácie, „spoluzmeny“. Príčinu toho treba hľadať v tom, že forma je vnútorne viazaná obsahom a funguje ako jeho špecifikujúca konkretizácia.“ (Miko, 1978, s. 43).

Tvarovanie výrazu (syntaktický aspekt)

Súhra i antinómie referenčnej a estetickej funkcie v štruktúre umeleckého komunikátu nadobúdajú v procese tvarovania témy a jazyka textov literárneho realizmu špecifické konfigurácie. Keď P. Zajac posunul úvahy o pojme reprezentácia do oblasti, v ktorej reprezentácia vystupuje ako vlastnosť vedomia, referencialita ako jeden zo spôsobov reprezentácie vedomia sa mu javí vysoko komplexným javom (vôbec nejde o jednoduchú formu reprezentácie): „Zvláštnosť utvárania komplexných referenčných figúr spočíva však práve v tvorbe ilúzie samozrejmosti a jednoduchosti, pričom sú vlastne najrafinovanejšími rétorickými figúrami.“ (Zajac, 2016, s. 24). Vzhľadom na princípy korešpondencie a komutácie, ktoré rešpektujeme v kontexte literárnej komunikácie, potom pre texty v intenciách poetiky realizmu platí, že ich estetické koncipovanie musí rešpektovať a v každej fáze brať do úvahy požiadavku na (zdanlivo ľahko dosiahnuteľné) referenčné komunikačné vyznenie týchto textov. V semiotickom systéme textov literárneho realizmu prebieha tvarovanie témy a tvarovanie jazyka podľa osobitných parametrov – literárno-technický a gnozeologický aspekt štýlovej výstavby týchto diel, samotná estetická aktualizácia (jej dominantná organizujúca pôsobnosť) sa v nich necháva prekryť obmedzeniami kladenými logickým a kauzálnym modelom skutočnosti. Proces estetickej transformácie (príznakovosť estetickej funkcie) sa tu realizuje v podmienkach a rámcoch, ktoré by nemali byť prekročené, ak má zostať zachovaná referenčná ilúzia – svedčí to o veľmi úzkom systémovom zväzku estetického a referenčného zamerania prvkov v štruktúre týchto diel.

Na pozadí štrukturalistickej koncepcie sa semiotický mechanizmus realistického písania pokúsil opísať T. Horváth. Konštatuje, že realistický text „sa snaží čo najviac zakryť, zamaskovať svoje štruktúrovanie, svoj charakter „zhotovenia“, aby sa zdanlivo priamo „napájal“ na reprezentovanú skutočnosť (priamym referenčným vzťahom – denotačne bez sprostredkovania rádom označovaného), a [...] o tomto svojom „zobrazovaní skutočnosti“ musí presvedčiť svojho čitateľa (a to práve pomocou svojho štruktúrovania, zdanlivo neviditeľného)“ (Horváth, 2011, s. 27). Dôraz, ktorý je kladený na (zviditeľnený či žiaduci) priamy referenčný vzťah (označujúce ↔ skutočnosť) bez sprostredkovania označovaným, tak akoby protirečil chápaniu realistického textu (estetického komunikátu) ako jazykovo-štylistického znaku

⁵ Princíp korešpondencie sa týka konkrétnej spoločenskej a literárnej situácie a zároveň je záležitosťou konkrétneho autorského rozvrhu, koncepcie, štýlu či idiolektu – v týchto kontextoch prináleží určitému obsahu celkom určitá forma a naopak. Podľa princípu komutácie sa pri zmene obsahu premieňa aj forma a zmena formy znamená vždy aj zmenu obsahu (Miko, 1978, s. 43).

s podvojnou štruktúrou, ako sme to uviedli vyššie. V konečnom dôsledku však len signalizuje, že v súvislosti s poetikou a estetikou realizmu je potrebné brať referenčné zameranie znakovkej reprezentácie obzvlášť do úvahy. Rovina označujúceho v tomto type textov predstavuje špecifickú techniku reprezentácie, ktorá sa vyznačuje pomerne striktnými gramatickými a syntaktickými pravidlami, ktoré by vzťahom zakladajúcim model (ilúziu) reality nemali protirečiť – práve naopak, prístup k predstavám skutočnosti majú priehľadne otvárať. Ide o literárno-technické, výrazové a sémanticko-syntaktické postupy realistického diela, ktoré mu z tejto úrovne štýlovej výstavby zabezpečujú dosiahnutie mimetického účinku. Označujúce v znakovkej štruktúre realistického textu tak možno vnímať v súvislostiach univerzálneho mimetického princípu podobnosti, napodobovania skutočnosti, ako súčasť tvorivej (aristotelovskej) umeleckej tradície, a teda aj ako zložku literárneho štýlu rozmanitých období. Táto literárna technika má za úlohu nastoliť komunikačnú situáciu, ktorá u čitateľa vyvoláva referenčnú ilúziu o prirodzenom, neštylizovanom vzťahu jazyka a reality. Uvedené transhistorické chápanie realizmu je však problematické, pretože ide o „historicky a sociologicky proměnlivý efekt významu [...]. Ten spočívá v tom, že liter. text či umělecké dílo odpovídá způsobu, jakým publikum chápe realitu a snad ji i spoluurčuje. Tohoto efektu lze docílit značně rozdílnými znaky stylu.“ (Nünning, 2006, s. 656). P. Zajac (2016, s. 24) preto prichádza k záveru, že v týchto kontextoch by bolo vhodnejšie hovoriť o referenčných figúrach textu než o realizme.

Princíp komutácie (explikovaný vyššie) si teda vyžaduje na poetologickej úrovni orientáciu na také formálne štruktúry (literárne prostriedky, textové štruktúry a rétorické stratégie), ktoré požadovaný mimetický „obraz“ dokážu produkovať, pretože je nevyhnutný na dosiahnutie a komunikačné sprostredkovanie dobového, historicky podmieneného efektu referenčného významu. Princíp korešpondencie, na ktorý sa v predloženej štúdiu orientujeme spoločne so vzťahom komutácie výrazovej a významovej organizácie textu, v tejto situácii zasa zabezpečuje prepojenie štruktúrno-systémových vlastností literárneho artefaktu (s referenčnou dispozíciou) s jeho geneticko-vývinovými súvislosťami (spoločensko-historickým kontextom). Princíp korešpondencie priraduje tvarovaniu referenčného výrazu konkrétnu spoločenskú a filozoficko-estetickú platformu. Texty literárneho realizmu si preto vyžadujú také vymedzenie a definíciu, ktorá bude v koncepte realizmu reflektovať podvojnú ich štruktúru – referenčné figúry textu bude usúvzťažňovať s istým typom kultúrno-filozofického myslenia. K požadovanej definícii smeruje P. Zajac, keď tvrdí, že literárnoteoretické vymedzenie realizmu len prostredníctvom mimetických rétorických figúr (využitím poetologických postupov posilňujúcich vzťah podobnosti medzi témou a mimoliterárnou skutočnosťou) nie je dostatočné. Vzťahy podobnosti a následnosti na úrovni textových štruktúr si vyžadujú konkrétne literárnohistorické ukotvenie, čiže k mimetickým, referenčným (literárnoteoretickým) kritériám realizmu musia pribudnúť charakteristiky realizmu ako literárnohistorického diskurzu (udalosti), ktoré sú schopné sprostredkovať dejinné kontexty – do tejto skupiny patria „finálno-kauzálne kategórie pravdepodobnosti a približovania, podobnosti a následnosti a kľúčová poetologická kategória entymémy“ (Zajac, 2016, s. 25). Keďže sa zaoberáme parametrami organizácie významového a výrazového plánu textov, je dôležité upozorniť, ako do tohto rámca zapadá kategória entymémy. P. Zajac odkazuje na F. Matejova, ktorý upozorňuje, že A. F. Losev pri výklade entymém nehovorí len o „istom type úsudkov a toposoch, resp. topoi, ako o trsoch životných faktov [...] v súvislostiach rétoriky a vôbec životne praktickej argumentácie, ale aj [...] o „logike rozvíjania sujetu v umeleckom diele““ (Matejov, 2015, s. 197–198). Entyméma má metonymickú povahu a súvisí nielen s usudzovaním, porozumením, je tu identifikovaná nielen

ako spôsob hľadania a šírenia pravdy, konsenzu (Matejov, 2015, s. 197), ale aj ako poetologická kategória v kompozičnej a jazykovo-štylistickej rovine. V koncepte entymémy sa teda stretávajú geneticko-vývinové, spoločensko-historické kontexty realizmu ako literárnohistorického diskurzu s poetologickými požiadavkami (obmedzeniami) mimetického, referenčného spôsobu znakovkej reprezentácie. V semiotickej perspektíve tak možno na materiáli textov literárneho realizmu skúmať vzťah ich fabulačného a sujetového systému, paradigmatické štruktúry a proces ich transformácie odkrývaný syntagmatickým čítaním. Keďže tieto texty považujeme za umelecko-štylistické znaky, je potrebné v interpretačnom prístupe zohľadniť interakcie, ktoré nastávajú medzi špecificky sformovaným plánom významu (realizmus ako literárnohistorický diskurz, komponent „signifié“) a jemu zodpovedajúcim plánom výrazu (komponent „signifiant“, v ktorom sú sformované, rozvrhnuté rétorické stratégie a textové figúry s mimetickým, referenčným účinkom). Analyticko-interpretatívny prístup k textom literárneho realizmu by mal zohľadňovať koncipovanie témy, výber a usporiadanie objektov a udalostí, ktoré môžu byť referenčne reprezentované (napodobňované) zároveň s tvarovaním samotného komunikačného výrazu (jeho prvkov a vzťahov). Podľa T. Horvátha (2011, s. 31) realistický diskurz totiž „kóduje nielen isté svoje technické (rétorické) prostriedky písania, ale aj istú tematiku“, resp. na inom mieste P. Zajac prichádza k záveru, že či už texty „zdôrazňujú ilúziu bezprostrednej skutočnostnej referencie alebo číru textovú a intertextuálnu sebareferenčnosť, sú vždy textami, v ktorých nemožno izolovať ich tematickú, tropologickú a topologickú povahu“ (Zajac, 2016, s. 19).

Tvarovanie významu (sémantický aspekt)

Komunikačné a semiotické nazeranie na texty literárneho realizmu musí teda nevyhnutne zohľadniť aj spôsob, ako na významovej modulácii ich témy participuje literárnohistorický diskurz. Popri literárnej technike založenej na referenčnom zameraní znakovkej reprezentácie (ide o jazykovo-kompozičné, výrazové predpoklady mimetického vyznenia textu), ktorá podstatným spôsobom určuje formovanie významového plánu, štruktúru signifikátu, je potrebné vziať do úvahy, ako je aktuálnosť realistického kódu daná vzhľadom na genetické, historické zretele. Už O. Čepan postrehol, že vzťah literatúry a spoločnosti je sprostredkovaný systémom jazykovo-štylistických prostriedkov, ktorý „pretvára všetky „vonkajšie“ a „vnútorné“ vplyvy (včítane literárnej tradície) podľa istého dobového, historicky podmieneného modelu. Tento model (alebo modely) je priesečníkom mnohosmerných vzťahov, ktoré tradične nazývame vzťahom autora alebo literárnej školy ku skutočnosti v najširšom zmysle slova.“ (Čepan, 2003a, s. 87). Na inom mieste sa tieto vzťahy pokúša precizovať na kontextovej osi, na úrovni ikonickosti, na ktorej dochádza k zvýšenej semiotickej aktivite medzi kauzálnou-logickou predstavou (modelom) sveta a poetologickou povahou (tvarovaním témy a jazyka) literárneho diela. Podľa neho totiž „autor nevníma a nehodnotí realitu priamo, ale aj cez medzičlánok prijatých „kolektívnych“ noriem myslenia, skondenzovaných v systéme dobovej logiky. Nepochybujeme, že jestvuje raz priama, inokedy nepriama závislosť medzi koncepciami dobovej „logickej“ výstavby sveta a „poetologickej“ výstavby literárneho diela.“ (Čepan, 2003b, s. 13). Po zohľadnení dobových manifestov a ich literárnych realizácií tak už v rámci najnovších výskumov môže I. Taranenková (2016, s. 53) konštatovať, že realizmus v slovenskom literárnohistorickom kontexte „nebude založený na reprezentovaní empirickej reality, ale na odkazovaní na imanentné princípy v jej pozadí“ (kurzívou zvýraznila I. T.).

Podrobným analýzám aspektov, pomocou ktorých v prozaických textoch slovenského realizmu dochádza k približovaniu (kultúrne sprostredkovaného) modelu skutočnosti a

zodpovedajúcich literárnych foriem, sa systematicky venoval O. Čepan. V sérii monografických kapitol v práci *Stimuly realizmu* (1984) demonštruje priebeh tvorivých postupov, „viacznačnú estetickú transformáciu skutočnosti“ (Čepan, 1984, s. 10) v próze slovenského literárneho realizmu. V procese hľadania a identifikovania štruktúrnych identít (ako sú zaznamenané v jednotlivých autorských riešeniach) v reláciách medzi realitou (ide o objektivizovanú životnú zážitkovosť, autorské vedomie, resp. tvarovanie skúsenosti so skutočnosťou, ktoré vyplýva z historicko-genetických súvislostí, okolností zrodu literárneho diela) a literárnym dielom (ide o estetickú mieru garantovanú umeleckými postupmi, a teda o štruktúrno-systémové javy slovesného umenia, literárnej tradície) rozlišuje O. Čepan viaceré medzistupne, ktoré intervenujú do vzťahov medzi realistickým textom, realitou a umeleckou (literárnou) tradíciou. Prvým princípom (medzistupňom) sprostredkovania je oblasť logicko-kauzálnych schém – prostredníctvom nej sa (individuálne, autorské) empirické poznanie dobových životných okolností transformuje do objektívneho modelu sveta. Na tejto úrovni sa podľa O. Čepana presadzuje pôsobenie umeleckej metódy, ktorá predbežne určuje povahu skutočnosti a princípy jej stvárňovania. Medzistupeň logiky a kauzality „v tomto štádiu rozhoduje iba o aktuálnosti témy z hľadiska najvšeobecnejších kritérií realistického stvárňovania skutočnosti“ (Čepan, 1984, s. 19). Ako druhý princíp (medzistupeň) sprostredkovania vystupuje úroveň poetiky a štylistiky. Ide tu o oblasť štýlotvorných postupov, ktorá je „procesuálnou umeleckou konkretizáciou“ (Čepan, 1984, s. 19) tých javov, ktoré boli aktualizované umeleckou metódou a medzistupňom štylistiky sa stávajú súčasťou poetologickej výstavby literárneho diela, individuálneho autorského štýlu. Kým umelecká metóda vymedzuje epistemologické, axiologické a etické charakteristiky reprezentovanej reality, na úrovni umeleckého štýlu dochádza ku koordinácii významových a výrazových aspektov textu – pravidiel „triedenia, hodnotenia a spájania zo skutočnosti abstrahovaných javov sa na ďalšom stupni [...] konfrontujú so súborom obdobne štruktúrovaných postupov štylistiky a poetiky, ktoré sú zasa zákonitým výrazom pôsobnosti literárnej tradície“ (Čepan, 1984, s. 20). Jednotlivé kapitoly venované tvorbe S. H. Vajanského, M. Kukučina, B. Slančíkovej Timravy, L. Nádašiho Jégé, J. G. Tajovského a J. Jesenského predstavujú v podaní O. Čepana systematické úsilie o rekonštrukciu „zovšeobecňujúceho princípu, ktorým autori uplatňovali modelotvorné princípy svojho postoja k realite v celom systéme svojich významotvorných a výrazotvorných operácií“ (Čepan, 1984, s. 12–13).

V otázke tvarovania tematicko-významového plánu realistického textu teda zohrávajú dôležitú úlohu poetologickej súvislosti a ich mimetický, referenčný potenciál. Do tohto plánu ďalej vstupujú aj princípy, myšlienkové východiská a schémy konštituujuce kauzálno-logickú predstavu (model) sveta v istom časovom úseku, a preto je potrebné reflektovať realizmus aj ako dobový diskurz, jeho literárnohistorickú povahu (keďže ide o jednu zo zložiek podvojného vymedzenia tohto pojmu). Voči monolitnej koncepcii realizmu v slovenskej literárnej historiografii sa kriticky vymedzuje I. Taranenková, ktorá v rozsiahlej štúdií o konfiguráciách slovenského literárneho realizmu identifikuje a odmieta všetky prístupy a stratégie v rámci zámeru „konštituovať ho ako homogénne, lineárne, teleologicky orientované literárne obdobie“ (Taranenková, 2016, s. 29). P. Zajac zasa upozorňuje na prekrývanie a kombinácie markerov slovenského realistického diskurzu s odlišnými, najčastejšie s romantickými, biedermeierovskými, parnasistickými, ale aj naturalistickými poetologickými príznakmi a kultúrno-filozofickými kódmi (Zajac, 2016, s. 25–26). Perspektívu, ktorá sa orientuje na výskum realizmu ako heterogénneho, divergentného a dynamického literárnohistorického konceptu, vnímame ako opodstatnenú a potrebnú, pre realizmus ako literárnohistorický diskurz však považujeme za nevyhnutné ponechať aj vymedzenie, ktoré ho stabilizuje dobovo „jako

system norem prevládajúcich v určitom časovom úseku, jejichž nástup i konečný rozpad by bylo možno sledovat a jež můžeme zřetelně odlišit od norem předcházejících i následujících období“ (Wellek, 2005, s. 109). Ak sa termín realizmus používal na označovanie univerzálnej metódy, mimetického, referenčného spôsobu znakovkej reprezentácie, čím sa z neho stal nadužívaný širokospektrálny poetologický či nadhistorický pojem, realizmus sa ako historický štýl konkretizuje tak, že v určitej historickej fáze referenčné textové figúry a jazykovo-kompozičné stratégie vstupujú do kontaktu s procesom formulácie kultúrnych programov. V. Černý kvalifikuje realizmus nielen ako umelecký, ale aj ako dominantný kultúrny smer vymedzeného obdobia. Realizmom označuje „umělecký, ba možno říci obecně kulturní směr, který se počíná v Evropě rozvíjet od počátku let padesátých jako mravní a duchovní reakce na neúspěch romantických snů [...] a přece [...] i jako zmoudřelá transformace ideálů právě romantických, a který pak – zacílen vědecky, rozumově a namnoze i k užitečným cílům společenského pokroku – ovládá delší část druhé poloviny devatenáctého století. Tato polovina je jím nezaměnitelně charakterizována“ (Černý, 2009, s. 194), a to predovšetkým v jej sociálnej, politickej a kultúrnej dimenzii. V rámci uvedenej historickej modifikácie realizmu sa pre autorskú štylizáciu literárnej reality stal inšpiratívny systém tzv. pozitívnych vied. V prvej prednáške *Kurzu pozitívnej filozofie* A. Comte konštatuje, že „v každom období je potrebná akási teória, podľa ktorej by sme mohli spájať jednotlivé fakty“ (Comte, 1967, s. 41). Ľudský duch v pozitívnom štádiu „vzdáva sa hľadania pôvodu a účelu vesmíru, ako aj poznania vnútorných príčin javov, aby sa pomocou veľmi zložitého usudzovania a pozorovania venoval objavovaniu ich skutočných zákonov, t. j. ich stálych vzťahov následnosti a podobnosti. Vysvetľovanie faktov, ktoré sa takto dostáva do svojich skutočných medzí, spočíva potom iba v spájaní rozličných jednotlivých javov s niektorými všeobecnými faktmi, ktorých počet sa s pokrokom vedy čoraz viac a viac znižuje.“ (Comte, 1967, s. 40). V. Mikula však upozorňuje, že zásady pozitivistickej logiky pri modelovaní obrazu objektívneho a celistvého sveta boli v kontexte predrevolučného i porevolučného Uhorska prakticky nepoužiteľné. Zlyhanie presvedčenia o objektívnej poznateľnosti sveta, ako aj logických zákonitostí či kauzality príčin a následkov je zapríčinené nefungujúcou uhorskou a slovenskou spoločnosťou v priebehu druhej polovice 19. storočia (Mikula, 2005, s. 5–7) v dôsledku policajného režimu éry ministra vnútra A. Bacha (1852 – 1859) a situácie po rakúsko-uhorskom vyrovnaní (1867). Nazdávame sa však, že potenciál axióm pozitívnych vied (aj latentný, resp. výrazne redukovaný bezprostrednou skúsenosťou so spoločenskou realitou) v sociálnej, kultúrnej i politickej rovine predstavuje dobovo príznakovú logicko-kauzálnu myšlienkovú schému, ktorá, hoci prítomná a verifikovateľná v neprediktabilných spoločenských a kultúrnych okolnostiach v kolísavej intenzite, predsa len voči nim predstavovala kontrastívne pozadie, ktoré umožňovalo a legitimizovalo diverzifikáciu kultúrnoestetických konceptov realizovaných v literárnom tvare v druhej polovici 19. storočia. Pozitivistický model sveta a s ním zviazané filozofické, noetické zretele a poznávacie kategórie podstatným spôsobom pomáhajú zviditeľniť tie neskororomantické, biedermeierovské či modernistické prvky a príznaky, ktoré v súčinnosti s realistickým diskurzom (a niekedy aj proti nemu) reálne pôsobili pri vytváraní kauzálno-logického modelu skutočnosti.

Záver

Geneticko-vývinové, spoločensko-historické kontexty realizmu ako literárnohistorického diskurzu sú teda dôležité do tej miery, do akej vstupujú do významovej modulácie témy a prehĺbujú jej hodnotové parametre. Ak popri poetologických súvislostiach akcentujeme aj špecificky sformovaný plán významu realistického textu, literárnohistorický diskurz sa v ňom

prejavuje ako dobový, historicky podmienený realistický efekt, ako zážitkové zvýznamnenie špecifického autorského videnia skutočnosti. Tvarovanie „obsahu“ ako jednej zo zložiek významovej výstavby realistického diela je teda zároveň „domýšľaním jeho koncepcie, t. j. hľadaním spôsobu jeho chápania a interpretácie, vytyčovaním hľadiska a zorného uhla, z ktorého sa toto chápanie a interpretácia majú uskutočňovať“ (Miko, 1978, s. 30). Dôraz, ktorý je takto kladený na systém vzťahov medzi estetickým koncipovaním témy (tvarovaním a štruktúrovaním signifikátu) a jej výrazovou aktualizáciou a umeleckou konkretizáciou (spracovaním na úrovni štylistiky a poetiky), má svoje opodstatnenie – tým, že je literárne dielo (napr. obdobia realizmu) považované za znak ako celok (Červenka, 1992, s. 132), je možné identifikovať prvky (nech sú akokoľvek heterogénne a variabilné) z rôznych výstavbových a významových úrovní textu ako komponenty participujúce na jeho výslednom komunikačno-estetickom vyznení. Je to dôležité vo vzťahu k textom literárnych období, pre ktoré je príznačný štýlový synkretizmus, a teda aj voči slovesným umeleckým komunikátom v rámci slovenského realizmu. V ich znakovej štruktúre je potrebné lokalizovať a určiť funkčné charakteristiky tých komponentov, ktoré sa vymykajú výrazovému a významovému systému realistického koncipovania textu. Ide tu nielen o zmienené kombinácie realistických a romantických, biedermeierovských, parnasistických, naturalistických či modernistických príznakov, ale aj tých myšlienkových východísk, napr. liberalizmus, utilitarizmus či empirizmus, ktoré sa ponad pozitivistický model skutočnosti, resp. popri ňom stávajú v rozmanitých modifikáciách a s rozličnými axiologickými atribútmi súčasťou autorskej umeleckej metódy.

Literatúra:

- BAGIN, A. (1979): Jazyk v literárnej komunikácii. In: *Literárne etudy*. Bratislava: Smena, s. 131–143.
- BENYOVSZKY, K. (2011): Štylistické kontexty výrazovej teórie. In: *Odkrytie štylistického znaku*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta, s. 13–55.
- COMTE, A. (1967): Kurz pozitívnej filozofie. In: *Antológia z diel filozofov. Pozitivismus, voluntarizmus, novokantovstvo*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry, s. 39–109.
- ČEPAN, O. (1984): *Stimuly realizmu*. Bratislava: Tatran.
- ČEPAN, O. (2003a). K typológii literárnych smerov. In: *Literárnoteoretické state*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, s. 86–100.
- ČEPAN, O. (2003b). Bytie a vedomie literárnych faktov. In: *Literárnoteoretické state*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, s. 9–14.
- ČERVENKA, M. (1992): *Významová výstavba literárneho diela*. Praha: Univerzita Karlova, vydavatelství Karolinum.
- ČERNÝ, V. (2009): Realismus. In: *Soustavný přehled obecných dějin, literatury naší vzdělanosti. (4), Pseudoklasicismus a preromantismus, romantismus, realismus*. Praha: Academia, s. 193–347.
- FOŘT, B. (2011): Naratologické aspekty české realistické prózy. In: M. Mikulová – I. Taranenková (eds.): *Reálna podoba realizmu*. Bratislava: Ústav slovenskej literatúry SAV, s. 85–95.
- HORVÁTH, T. (2011): Realistická reprezentácia z perspektívy štrukturalizmu a postštrukturalizmu. In: M. Mikulová – I. Taranenková (eds.): *Reálna podoba realizmu*. Bratislava: Ústav slovenskej literatúry SAV, s. 23–48.
- CHVATÍK, K. (2001a): Estetická funkce. In: *Strukturální estetika*. Brno: Host, s. 65–73.
- CHVATÍK, K. (2001b): Dílo jako struktura znaků. In: *Strukturální estetika*. Brno: Host, s. 117–151.
- JAKOBSON, R. (1991): Lingvistika a poetika. In: *Lingvistická poetika*. Bratislava: Tatran, s. 36–72.
- KUBÍNOVÁ, M. (2009): Text, dílo, význam, čtenář: implikace a souvislosti pojmů. In: *Text v pohybu četby (úvahy o významové a komunikační povaze literárního díla)*. Praha: Academia, s. 7–19.

- MATEJOV, F. (2015): Paralipomena k Eskalácii citu I P. Vilikovského. In: *Meandre. Poézia / Próza / Kritika*. Bratislava: Ústav slovenskej literatúry SAV, s. 189–203.
- MIKO, F. (1965): Čo dáva jazyk spisovateľovi. In: J. Ružička (ed.): *Jazyk a štýl modernej prózy*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, s. 48–65.
- MIKO, F. (1978): Estetická komunikácia. In: MIKO, F. – POPOVIČ, A. (1978): *Tvorba a recepcia*. Bratislava: Tatran, s. 13–236.
- MIKULA, V. (1997): Symbolizmus v slovenskom literárnom dejepisectve. In: *Od baroka k postmoderne*. Levice: Koloman Kertész Bagala, vydavateľstvo L.C.A., s. 57–63.
- MIKULA, V. (2005): Cesty k realite. In: *Slovenský literárny realizmus I*. Bratislava: Vydavateľstvo SLOVENSKÝ TATRAN, s. 5 – 18.
- HERMAN, L. – TRÁVNÍČEK, J. (2006): Realismus, literární teorie. In: A. Nünning (ed.): *Lexikon teorie literatury a kultury*. Brno: Host, s. 656-658.
- RAKÚS, S. (1995). *Poetika prozaického textu*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.
- ŠMATLÁK, S. (1975): K typológii slovenského literárneho realizmu. In: KUSÝ, I. – ŠMATLÁK (1975): *Dejiny slovenskej literatúry IV. Literatúra na rozhraní 19. a 20. storočia*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, s. 85–107.
- ŠTEVČEK, J. (1977): Systém básne. In: *Estetika a literatúra*. Bratislava: Tatran, s. 313–323.
- ŠTEVČEK, J. (1989): Čo je literatúra? In: *Skúsenosti*. Bratislava: Smena, s. 11–24.
- TARANENKOVÁ, I. (2016): Konfigurácie slovenského literárneho realizmu. In: MIKULOVÁ, M. – TARANENKOVÁ, I. a kol. (2016): *Konfigurácie slovenského realizmu. Synopticko-pulzačný model kultúrneho javu*. Brno: Host, s. 27–71.
- WELLEK, R. (2005): Pojetí realismu v literární vědě. In: *Koncepty literární vědy*. Jinočany: Nakladatelství H&H, s. 107–128.
- ZAJAC, P. (2016): Realizmus – reprezentácia – referencialita. In: MIKULOVÁ, M. – TARANENKOVÁ, I. a kol. (2016): *Konfigurácie slovenského realizmu. Synopticko-pulzačný model kultúrneho javu*. Brno: Host, s. 17–26.

Summary

On the Sign Nature of the Texts of Literary Realism (Theoretical Approaches to Correlations of Expressive and Semantic Complexes)

The study draws on fundamental concepts of structural semiotics and communication aesthetics in order to analyse potentiality of the texts of literary realism for the production of meaning and meaningful communication. Texts of literary realism are approached as semiotically heterogeneous entities and flexible and dynamic unities of the signifié and the significant, which are re-established in the process of reading (signification). Interrelationships of expression levels and semantic complexes of realistic fiction (signs) are examined to explicate various alternatives and forms of representation in this type of aesthetic communication. The study aims at clarification and making the ways of modelling a characteristic hierarchy of thematic (composition) and linguistic (stylisation) components of a realistic text more comprehensible. Focus is on the combinations of both aspects of the sign (signifier/signified) that take part in the constitution of organizing dominant structural principle. In the study, some of theoretical approaches and concepts concerning realistic fiction, derived predominantly from Slovak literary studies and criticism, are highlighted.